

Kéri Katalin

Tornázó lányok, sportoló nők a 19–20. század fordulóján Magyarországon

Bevezetés

A tanulmány egy olyan sport- és nőtörténeti összefoglalás, amely a magyar női sportok és a leányiskolai testnevelés 19–20. század fordulóján végbement, leginkább a közép- és felső társadalmi rétegek, közülük is az akkori városok nőtagjait érintő kibontakozását mutatja be. A kutatás alapját a korabeli magyar sajtó témával kapcsolatos cikk- és képanyagának vizsgálata adta. Ez a feltárás egy korábban megkezdett, eredményeit tekintve részben már publikált kutatás továbbvitt, az Arcanum gazdag adatbázisának felhasználásával készült, bővített változata, mely a szerző tágabb nőtörténeti kutatásainak keretei közé illeszkedik.¹ A kutatás egyik legfőbb eredménye annak a korábbiaknál pontosabb feltárása volt, hogy hogyan függött össze a női emancipáció a sporttevékenységek (különösen a korcsolyázás, a kerékpározás és a női tornázás) demokratizálódásával, illetve hogy milyen vélemények fogalmazódtak meg a testedzéssel foglalkozó nőkről. A női testmozgási formák története nem csupán a sporttörténet, hanem többek között a nevelés-, a divat- és a technikatörténet szempontjából is fontos összefüggéseket tár fel.

Kutatástörténeti előzmények

A női/emberi test, a nő biológikuma az utóbbi években kiemelten és folyamatosan a történeti-órvostörténeti, illetve pszichológiai-antropológiai kutatások tárgya volt.² Ahogyan egyik meghatározó és iránymutató, összegző igénnyel íródott tanulmányában Németh András jelzi, ezek a kutatások (eltérően a korábbi, hagyományos antropológiai vizsgálódások szemléletmódjától) „az emberi test történeti és kulturális meghatározottságát hangsúlyozzák”.³ Mindennek kiindulópontja tulajdonképpen az a gondolat, hogy az emberek különböző korokban (és földrajzi területeken is!) eltérő módon viszonyulnak a saját testükhöz, illetve a másik emberhez.⁴ Ez természetesen a férfi-női kapcsolatok, a női test, a leánytestnevelés és a női sportok története vonatkozásában is igaz, így kijelenthető, hogy a *performative turn* hatására kibontakozott kutatások a korábbiakhoz képest új, más megközelítéseket hoztak a nőtörténet és a lánynevelés feltárásában is. A lányok tervszerű testedzésének és a női sportoknak az elterjedése éppúgy a 19. századra tehető a nyugati világban, mint ahogyan az egészségvédelemre irányuló kiemelt (állami és egyéni) figyelem megjelenése. Éppen ezért nem meglepő, hogy az ezekkel a tématerületekkel foglalkozó elemzések döntő része az elmúlt 150–200 év jelenségeit és történéseit veszi szemügyre.⁵

1 Lásd: KÉRI 2018.

2 Lásd például: SHOERTER 1982; BÄDER 1964; BÄDER 1968; RAHAIM 2007; stb.

3 NÉMETH 2009. 124.

4 NÉMETH 2009. 125.

5 Lásd például: COSTA – GUTHRIE 1994; POWELL 1981; TERRET – ZANCARINI-FOURNEL 2006.

Ezek mellett a 19. század testnevelés- és sporttörténetére fókuszáló művek mellett azonban számos, az egyes országok leánytestnevelésének kezdeti időszakát és fejlődéstörténetét, az újkor korábbi századait bemutató elemzés is született az elmúlt évtizedekben.

Magyarországon a nevelés-, a nő-, a sport- és a testneveléstörténeti munkák közül számos közül a női testmozgás történetéről szóló adatokat és elemzéseket, köztük például a Földes Éva, Kun László és Kutassi László által írt kötet: *A magyar testnevelés és sport története*.⁶ Hadas Miklós férfiakról írott, *A modern férfi születése* című könyve⁷, illetve *A nőnevelő tornászai*⁸ című tanulmánya is bőségesen tartalmaz a női testtel kapcsolatos, illetve a test kiműveléséről szóló részleteket. Zeidler Miklós pedig munkáiban⁹ a 19. századi nemzetépítés és a korabeli sport kibontakozásának összefüggéseit mutatta be, szintén kitérve a lányok testi nevelésének több részletére. E tanulmány szerzője egy korábbi írásában a 18–19. század női testtel, leánytestneveléssel kapcsolatos főbb hazai írott, nyomtatott forrásait mutatta be.¹⁰ A téma feldolgozásához fontos segítséget nyújthat a *Herkules* című sportfolyóirat alapítója és 1884–1915 közti szerkesztője, az író, színházigazgató Porzsolt Kálmán (1860–1940) korabeli gyűjteménye¹¹, amely a testi nevelés jogi hátterét tárta fel. Több olyan, egy-egy korszak vagy iskola leánytestnevelésével kapcsolatos tanulmányt is említhetünk, mint például Aranyi Imrének a *Testnevelés a Dóczy leányiskolában*¹² című, a híres debreceni intézmény történetéhez számos adatot tartalmazó írásműve, vagy a női sportokról fragmentáltan adatokat közlő más helytörténeti munkák.

Kutatásaink során fontos cikkanyaggal szolgáltak a korabeli hazai sportlapok, így például a *Sport-Világ* (1893-tól), a *Herkules* (1884-től), a *Kerékpár-Sport* és a *Kerékpáros Hölgyek Lapja* (1897-től), a *Nemzeti Sport* és a *Magyar Vízi Sport* (1903-tól)¹³, a *Sporthírlap* (1909-től) és a *Jó Egészség* (1901-től). Felhasználtunk továbbá számos olyan cikket, amelyek képes hetilapokban vagy napilapokban jelentek meg.

Történeti háttér

Magyarországon a kapitalizmus kibontakozása, a népességnövekedés, a polgárosodás, a városiasodás, a közlekedés és a szolgáltatások fejlődése határozta meg a 19. század végének és a 20. század elejének, a dualista államberendezkedésnek (1867–1918) a korszakát. Az 1867-es kiegyezést követő négy évtizedben Magyarország lakossága 13,6 millióról 18,3 millióra nőtt. A magyarországi városfejlődés jelentősebb szakasza is a századfordulótól bontakozott ki, bár ekkor is túlsúlyban volt a vidéki, agrárjellegű településeken élő népesség aránya. A városok (belvárosok) városias külsőt öltöttek, sok magyar település mai arcu-lata abban az időben alakult ki (bankok, szállodák, városházák, lakóépületek, posták épültek). A városokban terjedtek a civilizáció vívmányai, szaporodtak az iskolák, utat törtek az új találmányok, kialakult a modern tömegközlekedés. A nők esetében Magyarországon

⁶ FÖLDES – KUN – KUTASSI 1982.

⁷ HADAS 2003a.

⁸ HADAS 2003b.

⁹ Lásd például: ZEIDLER 2006.

¹⁰ KÉRI 2015.

¹¹ PORZSOLT 1886.

¹² ARANYI 1993.

¹³ *A Magyar Evezős Sport*, majd *Magyar Vízi Sport* 1908-ban egyesült a *Nemzeti Sport*tal.

is – csakúgy, mint Nyugat-Európában – főleg a városi nők különböző rétegeire volt jellemző az életmód megváltozása, a tanulási lehetőségek kibővülése. A nőemancipáció lassú lépésekkel haladt, pedig sok tucatnyi nőegylet (köztük az 1904-ben megalakult, kiváló és sokrétű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező, a női választójogért folyamatosan harcoló Feministák Egyesülete) működött az országban. A női esélyegyenlőség megteremtésének összetett folyamatában fontos állomás volt a sport különböző területeinek e tanulmányban bemutatott meghódítása.

A 19–20. század fordulója sok más változás mellett tehát Magyarországon is a női sportok kibontakozásának időszaka volt. A séta, a kirándulás mellett a mozgásnak új, korábban nem ismert és nem gyakorolt formái is szokásba és divatba jöttek. A legtöbb sportág esetében, mely a nők körében elterjedt, a közvélemény (főként a férfiak jelentős része, de nem csak ők) eleinte rosszallását fejezte ki. A nőknek ezért szinte minden egyes sportág és mozgásforma esetében meg kellett vívniuk a maguk „emancipációs küzdelmét”, ugyanúgy, mint az élet más területein, a jogban, az oktatásügyben vagy a gazdaságban.¹⁴ A nők által művelt biciklizés, korcsolyázás, teniszezés, úszás, vívás, vadászat, íjászat és a tornagyakorlatok társadalmi szintű elfogadása Magyarországon is lassú folyamat volt, általában a századfordulóig váratott magára. E sportágak művelésének a szigorú erkölcsi szabályok mellett természetesen a ruhadivat is jelentős korlátokat szabott. A fűzők, az abroncsos és turnűrös szoknyák, a több méternyi kelmét tartalmazó ruhák eltűnése és egyszerűsödése, a reformruhák megjelenése tette csak igazán lehetővé a női test szabad mozgását. Az iskolatörténet forrásait elemezve kitűnik, hogy előbb az alsó-, majd az 1880-as évektől a középfokú lányiskolákban is kötelező tantárgy lett a testnevelés, elsősorban német és svéd példákat követtek a tornagyakorlatok kialakítása során.

A nők és a téli sportok

A korcsolyázás az egyik első olyan sporttevékenység volt, amely a magyar társasági életben már az 1870-es évekre megjelent. A sporttörténeti szakkönyvek az európai korcsolyázás kezdeteit a 13–14. századra teszik, amikor a németalföldi lakosság sportolás vagy téli közlekedés céljából lábára csont, majd később vas és fa kombinációjával készült korcsolyát kötött.¹⁵ Magyarországon egészen az 1860-as évekig a korcsolyázás nem volt divatos sportág, a nők körében pedig különösen nem. Az 1860-as évek végén – vélhetőleg a bécsi korcsolyázóegyesület megszervezésének hírére – a magyar fővárosban is szervezkedni kezdett néhány fiatalember, hogy meghonosítsa és elterjessze ezt a sportágat. 1869-ben így létrejött a Pesti, későbbi nevén (1872 után) Budapesti Korcsolyázó Egylet (BKE)¹⁶, Kresz Géza kezdeményezésére, Eötvös József és gróf Andrássy Manóné támogatásával. 1870. január 29-én Rudolf trónörökös jelenlétében nyílt meg a pesti korcsolyapálya.¹⁷ A nők és ifjú leányok számára eleinte kifejezetten károsnak vélték ennek a testmozgásnak az elsajátítását és gyakorlását. Persze, nem a korcsolyázóegyesület alapítói, hanem egyes nevelők, akik úgy gondolták, hogy a leányok letérnek az erény útjáról, ha a lábukra kor-

¹⁴ Lásd például: BARACSKAI 1997; GERHÁRD – MEZŐ 1932.

¹⁵ KUN 1984. 107.; UMMINGER 1992. 90–91.; KONRÁD Géza: A korcsolyázó sportról. *Uj Idők*, 1900. január 14. 62.

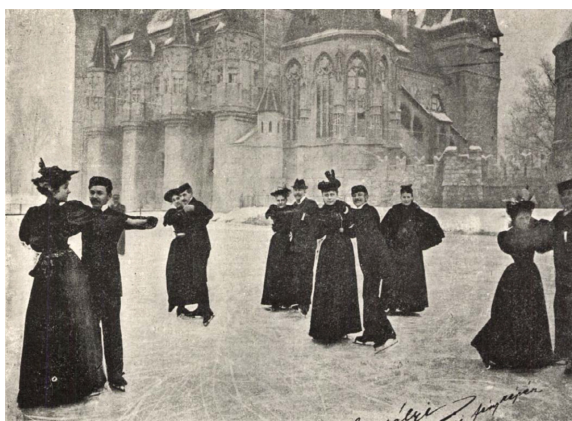
¹⁶ LÉH – KOZÁK 2005. 27.

¹⁷ KINDZIERSZKY 1968. 42.

csolyát csatolnak. Voltak orvosok is, akik azt gondolták, hogy a fiatal női szervezetnek árt a korcsolyázás, meghűlés és egyéb betegségek okozója lehet, vagyis az egészségre ártalmas, ezért a lányok számára kerülendő szórakozás.¹⁸

Budapesten, a városligeti tavon azonban egyre többen és többen merészkedtek a befagyott víztükörrre. A korabeli újságok tudósításai szerint a leányok tanulását mindig is támogató magyar vallás- és közoktatásügyi miniszternek, Eötvös Józsefnek és két leányának nagy szerepe volt abban, hogy más nők is korcsolyát csatoltak: a miniszter és gyermekei ugyanis jó példával jártak elől, hiszen gyakran látogatták a jégpályát. A *Herkules* című sportlap így írt erről a pesti korcsolyapálya 25 éves évfordulóján: „Ezt [t.i. a verkli-szóra történő, vidám korcsolyázás híret – K. K.] meghallotta Eötvös József báró egykori kultuszminiszter s kiment két leányával nézni a korcsolyázókat, kik nagy érdeklődéssel kísérték az akkor nálunk még új sportot. A választmányi tagok látván az érdeklődést, küldöttéleg mentek fel a miniszterhez, hogy engedje meg leányainak a korcsolyázásban való részvételt. A mama ellene volt, éppen így az öreg házi orvos is, ki akként fejezte ki magát, hogy a »kuszkolondizás« nagyon egészségtelen dolog. Erre azonban Eötvös báró kijelentette, hogy a tiszta levegőben való mozgás csak a javára szolgálhat az egészségnek és megengedte a bájos bárókisasszonyoknak, hogy korcsolyázzanak. Ez hírül ment a pesti előkelő körökben, és pár nap múlva egy egész sereg szebbnél szebb fiatal hölgy vett részt az új sportban.”¹⁹ Eleinte a példa és a kíváncsiság inkább a férjes asszonyokat vonzotta a jégre, főként az arisztokrata hölgyek köréből. 1872-ben viszont a magyar képes hetilap, a *Vasárnapi Ujság* egyik száma már arról számolt be, hogy a korcsolyasport a nők körében teljesen elterjedt. Az újságíró szerint valószínűleg azért, mert ez a mozgásforma könnyű és kellemes időtöltés.²⁰ Ugyanezt erősítette meg csaknem másfél évtized múlva a lap egy másik cikke, képes riportban nyújtva beszámolót a Városligeti Műjégpálya női és férfi korcsolyázóiról.²¹ 1885-ben egy cikkíró a tánc mellett a korcsolyázást említette egyedüli női sportként: „Megpróbáltunk már ugyyszólva minden testgyakorlatot a nőkkel megkedveltetni, de nálunk a nők, kivéve pár mágnásnőt, egyet sem karoltak fel igazán. Nálunk a nők nem halásznak, kirándulásban nem gyalognak, nem labdázunk, nem vívunk, nem csónakáznak, nem tornáznak, alig egy keveset úsznak és korcsolyáznak és sokat táncolnak.”²²

Emellett biztosan több dolog is szerepet játszott abban, hogy a nők egyre nagyobb számban keresték fel a jégpályákat. Egyrészt az egyesületek, a jégpályák fejlődése, kiépülése, másrészt a korcsolya tökéletesedése (a Halifax-rendszerű fémkorcsolyát felváltotta a vékony pengéjű acélkor-

1. kép – A Városligeti Műjégpályán

18 JEGES MEDVE: A jégspport bölcsőkorából. *Uj Idők*, 1896. január 12. 66–67.

19 Báró Eötvös József és a korcsolyázás. *Herkules*, 1895. február 15. 35.

20 Á. R.: Korcsolyázó nő. *Vasárnapi Ujság*, 1872. január 7. 4.

21 MARKÓ Miklós: Alakok a jégről. *Vasárnapi Ujság*, 1896. január 19. 36–38.

22 Nyilazó társaság. *Herkules*, 1885. június 2. 4.

csolya), továbbá a műjéggyártás korszerűsítése.²³ A korcsolyázás külön ruhadvatot hívott életre. A magyar újságokban a korcsolyasporttal összefüggő, 19. század végén keletkezett írások tetemes részét teszik ki azok a rajzos tudósítások, melyeket a női olvasók számára írtak a párizsi, bécsi és pesti korcsolyázóruhákról. Türelmetlen hölgyek követeltek újabb és újabb modelleket az újságoktól, melyek olvasói levelekre válaszolva vadonatúj ruhák rajzait közölték.²⁴ Még a századvégen is gyakran olvashatunk efféle híradásokat az újságokban, és tél elején minden évben szokás volt az, hogy a jégpálya megnyitására külön toilletet csináltattak az asszonyok.²⁵ A nők számára a korcsolyázás tehát több volt, mint

„COLUMBUS“
Legújabb korcsolya találmány
 mely az 1890-iki bécsi gazd. kiállításon nagy díszoklevéllel lett kiténtetve.
Árak:
 Columbus) 20, 21 22 cm. h. lábra p. 7. l.
 korcsolya) 23, 24 23 cm. h. lábra p. 8.—
) 29—31 cmig h. lábra p. 855
 A hány centimeter hosszú a láb illeleg a czipő olyan szamu korcsolya rendelendő

Achilles csuklószij { gyermeklábra 1. sz. parja }
 { női lábra 2. „ „ } **1 frt 20**
 { férfi „ 3. „ „ }

5 másodperc alatt fel- és lesröfolható.
Rendelhető: Rohonczy G. Budapest, Andrassy-ut 12. Fiók: Bécs I. Kátrnerr. 1.

2. kép – Columbus korcsolyacipő (hirdetés)

3. kép – Korcsolya-toilette

holmi sport. A fiatal lányok a jégpályán fiatalemberekkel ismerkedhettek, találkoztak a hódolóikkal, a férjes asszonyok számára pedig a jégpálya a társasági élet és a „divatbemutató” egyik színtere volt a 19. század végén.

1908-ban a sportág egyik elképesztő női eredményéről is olvashattak a magyar érdeklődők: egy magyarországi hölgy, Kronberger Lili (1890–1974) ugyanis Troppauban műkorcsolyázó világbajnok lett, mégpedig a férfiak bajnokságán, mivel női bajnokság akkor még nem is volt.²⁶ Az aranyérmét még három alkalommal tudta megszerezni, 1909-ben, 1910-ben és 1911-ben az orosz bajnokságon.²⁷ Kodály Zoltán ösztönzésére – akinek baráti köréhez tartozott – ő mutatta be elsőként zenei kísérettel a gyakorlatait, mégpedig úgy, hogy egy katonazenekar a jégpálya szélén játszott, miközben ő korcsolyázott.²⁸ Sok évti-

²³ KUN 1992. 210.

²⁴ A jégen. *Vasárnapi Ujság*, 1879. január 12. 21.; Neogrády Antal rajza: Segítség nélkül. *Uj Idők*, 1896. január 12. 60.; A korcsolya-sport gyermekkorából. *Vasárnapi Ujság*, 1907. január 13. 27.

²⁵ IGNOTUS 1985. 37.

²⁶ Kronberger Lili műkorcsolyázó világbajnok... *Vasárnapi Ujság*, 1908. február 2. 90.

²⁷ MÉL 3. kötet 1981. 446.

²⁸ MÉL 3. kötet 1981. 446.; A Hall of Fame-be is beválasztották. *Nemzeti Sport*, 2000. december 16. 11.

4. kép – Kronberger Lili

zeddel később a *Népsport*-ban írtak a tehetséges, 11 éves korától az osztrák Viktor Seibert edző irányításával korcsolyázó sportolónőről, felidézve róla az 1908-as, *Sport im Wort* című berlini lapban közölt hírt: „Kronberger főlénye már a kötelező gyakorlatokban kitűnt, a szabadkorcsolyázásban pedig bizonyossá vált. Gyakorlata újszerű és egyéni volt és sokkal nagyobb lendület jellemezte, mint bármikor azelőtt.”²⁹ Itt írtak arról is, hogy Kronberger Lilit még akkor is foglalkoztatta a kűrök és a megfelelő zene kiválasztásának kérdése, amikor már versenyzőként visszavonult. A témáról több cikket is írt.³⁰ A Nemzetközi Korcsolyaszövetség (ISU) egyedüli magyar korcsolyázóként őt választotta be a Hírességek Csarnokába (Hall of Fame).³¹

Magyarországon a 19. század második felében több olyan téli sportnak is hódoltak a hölgyek, amelyek korántsem demokratizálódtak úgy, mint a korcsolyázás. A síelés, a szánkózás, a „jég-hockey” csak kevesek, főként a gazdag nők sportja volt. A szánkózásról 1909-ben a *Herkules* című, sportokkal foglalkozó lapban Kmetykó János testnevelő tanár azt írta, hogy a zugligeti villamos végállomásánál tolonganak a szánkózni vágyók: „Ahol egy-két évvel ezelőtt néhány jómódi diák gyerek egyszerű faszánkóján titokban gyakorolta magát, ott ma már ezrével tolong a sportoló: öreg, fiatal, szegény, gazdag, nő, férfi egyaránt. Már nem egyszerű, saját készítette szánkón, hanem a legmodernebb járműveken.”³² A cikkíró felhívta a figyelmet a nagy sebességgel történő szánkózás veszélyeire, valamint az illendő öltözködésre is, és fontosnak tartotta volna megfelelő, biztonságos szánkópályák kialakítását a budai hegyekben.

A nők és a kerékpározás

A századvég Magyarországon feltűnt egy új, a társadalom széles rétegeiben elterjedő sportág, a kerékpározás³³, melynek hívei ugyanolyan akadályokkal kellett, hogy megküzdjenek, mint 20–25 évvel azelőtt a korcsolyázás hódolói. A férfiak körében a kerékpározás hamar elterjedt, ám a nők számára ezt eleinte veszedelmes, az illemmel összeegyeztethetetlen sportnak tartották a kortársak. Több ellenző úgy vélte, hogy a nők csak azért akarnak kerékpározni, hogy lobogó ruháikat mutogassák és gavallérokat szerezzenek.

A *Pesti Napló*-ban 1897-ben Hock János egy, a kerékpározást általában ismertető³⁴, majd a kerékpározók kritikáját adó tárcáit³⁵ követően több lapszámon át közölték kerék-

29 ANTAL Zoltán: „Aranyeső” a jégen. *Népsport*, 1986. január 31. 6.

30 ANTAL Zoltán: „Aranyeső” a jégen. *Népsport*, 1986. január 31. 6.

31 A Hall of Fame-be is beválasztották. *Nemzeti Sport*, 2000. december 16. 11.

32 A szánkó-sportról. *Herkules*, 1909. január 15. 11.

33 A témáról bővebben lásd: ZSINKÓ 2006; FRISNYÁK 1988; FRISNYÁK 1992.

34 HOCK János: A kerékpár. *Pesti Napló*, 1897. július 1. 1–3.

35 HOCK János: A kerékpározók kritikája. *Pesti Napló*, 1897. július 6. 1–3.

pározó nőkkel kapcsolatosan az olvasóktól levélben beérkezett hozzászólásokat.³⁶ Egy férfi olvasó (név nélkül) például az alábbiakat írta: „Mihelyt (...) kerékpárra ül a nő, kénytelen különös kosztümöt fölvenni, különös helyzetbe illeszkedni, mert az egész instrumentum ellenkezik a nő testi alkotásával. És mivel egész mivoltukkal, egész természetükkel ellentétben van a kerékpár: lehetetlennek tartom, hogy ép érzékű férfi, akár a divat kényszere alatt is, megszokja s idővel szépnek is találja a nők kerékpározását. Nem kételkedem abban, hogy ez a sport folyton terjedni fog a hölgyek között, de hiszen a divat története arra tanít bennünket, hogy nincs olyan hóbort, amelyet rövid időre divatba ne lehetne hozni.”³⁷ A hozzászólások a következő lapszámokban is folytatódtak, férfiak és nők is bekapcsolódtak a vitába, pró és kontra röpködtek az érvek. Egy vidékről Budapestre került anya azt írta, hogy szerinte ez és más sportok is az elkényeztetett fővárosi nőknek nagyon is fontosak volnának, ezért így érvelt: „A biciklizés mellett és ellen ezrével hozhatnak föl érveket, de abban mindenki egyetért, hogy az fejleszti az izomerőt, erősíti a tüdőt; szóval éppen a főváros lakosainak olyan szükséges, mint a falat kenyér. Ezért is én meg fogom tanítani minden gyermekemet a biciklizésre; a kis fiamat épp úgy, mint a kis lányomat. Sőt fölkapok a vasparipára magam is, úgy megyek velük sétálni, csak legyen hová. Erre biztassák az újságíró urak a főváros tanácsát, hogy gondoskodják helyről a jövő sétálói, a kerékpárosok számára!”³⁸ Egy felsőbb leányiskolai végzettségű levélíró a biciklizés szabadságát egyenesen a női emancipációval kötötte össze: „A bicikli-kérdés pedig a nőemancipáció egyik legfontosabb kérdése, és így érthető az az ellenszenv, mely a férfiak nagy többségét arra indítja, hogy a nők kerékpározása ellen foglaljanak állást. De nemcsak a férfiak, hanem a nők nagyrésze is a kerékpározás ellensége, pedig ezzel csak azt demonstrálja, hogy még nem érett meg az egyenjogúsításra.”³⁹ A vita még később is folytatódott a lap hasábjain, jellemzőnek tarthatjuk egy „kerékpár-kereskedő” tömör, de igen velős hozzászólását: „Felvilágosodott, józan gondolkodású ember okvetetlenül a nők kerékpározása mellett szavaz. Minden nőnek kell biciklizni, mert ez egészséges és praktikus.”⁴⁰ A vitát végül Hock János tárcája zárta le a július 11-ei lapszámában.⁴¹ Ebben egyrészt kifejtette azt, hogy a nő igazi hivatása az anyaság, tere a családi kör: „a nő csak gyermekével kezében lesz bevégezett, teljes és tökéletes teremtéssé.”⁴² Ugyanakkor ezt írta még: „A bicikli akár mint közlekedési, akár mint testnevelő vagy szórakozási eszköz elvileg mindenkinek megengedhető, aki arra testi képességgel bír, és sem egyéni, sem társadalmi életcélját vele nem veszélyezteti. (...) A nő is élhet tehát a civilizáció mind-amaz előnyeivel, amelyek őt egyéni és faji hivatásával ellentétbe nem állítják. A nő egyéni szempontjait pedig szintén a következő okokban kell keresnünk: 1. Egészségét nem rontja-e meg vele? 2. Nem okoz-e szervi bajokat? 3. Nem rontja-e meg kedélyvilágát, erkölcsi fölfogását, amelyek őt lelkileg tönkreteszhetik? (...) Van nő, akinek életkörülményei megengedik a lovaglást, a szórakozást. Nohát az ne féljen a kerékpártól sem. Okos ember nem fogja megszólalni érte. (...) Az ifjabb leányok pedig, akiknek szabadabb életük van s nincsenek a háziteendőkhöz annyira lekötve, miért ne engedhetnék meg maguknak a szórakozásnak ezt a tiszta

36 A nők kerékpározása. Válaszok Hock János cikkére 1. *Pesti Napló*, 1897. július 8. 8.

37 A nők kerékpározása. Válaszok Hock János cikkére 1. *Pesti Napló*, 1897. július 8. 8.

38 A nők kerékpározása. Válaszok Hock János cikkére 2. Vidéki menyecske. *Pesti Napló*, 1897. július 9. 8.

39 A nők kerékpározása. Válaszok Hock János cikkére 2. Felsőbb leány. *Pesti Napló*, 1897. július 9. 8.

40 A nők kerékpározása. Válaszok Hock János cikkére 3. Kerékpárkereskedő. *Pesti Napló*, 1897. július 10. 7.

41 Hock János: A kerékpáros nő. *Pesti Napló*, 1897. július 11. 1–2.

42 Hock János: A kerékpáros nő. *Pesti Napló*, 1897. július 11. 1–2.

örömet.”⁴³ Ugyanebben és a július 13-ai lapszámban még további, nagyon érdekes olvasói leveleket is közöltek.

Az *Uj Idők* című, korabeli magyar képes hetilap 1897-ből származó egyik cikkéből az derül ki, hogy eleinte olykor maguk a nők is elítélő hangon szóltak az új sportról: „*Akkor bevallhatom, hogy kevés dolgot utálok annyira, mint éppen a biciklit... Különösen a nőknél! Nem ismerek sportot, mely annyira nőietlen volna, mint ez... Nem értem, hogy jóízű nő hogyan szánhatja rá magát és még kevésbé értem, hogy egy férj, hogy engedhet meg ilyesmit feleségének...*”⁴⁴ Maga a cikkíró férfi is hasonlóan vélekedett, mint női beszélgetőtársa: „*Igaza van, asszonyom, mondtam. És amilyen nőietlen ez a sport, annyira férfiatlan is... Nem is sport, hanem hitvány szurrogátum: a lovaglás paródiája... Lóhátón minden férfi daliás és minden nő kecses. Biciklin pedig minden férfi nevelés és minden nő rút...*”⁴⁵ Más szerzők azt emelték ki, hogy a kerékpározás káros az egészségre, illetve arra figyelmeztettek, hogy a lányok nagy veszélyben vannak a kerékpáron, hiszen nem tudja őket elkísérni az anyjuk vagy a gardedámjuk. Több cikk alapján jól látható, hogy esetleg a férjes asszonyok kerékpározását helyeselték (persze, csak abban az esetben, ha a házastársuk is kerekedett...).⁴⁶ Több cikk és alkalmi költemények is jelzik, hogy a feleségek számára elfogadhatóbbnak tartották a varrógép kerekének forgatását az otthon falai között, mint a nyilvános tereken történő biciklizést.

A *Kerékpáros Hölgyek Lapja*, mely a Pécsen szerkesztett *Kerékpár-Sport* című kétheti újság melléklete volt 1897-től, szintén gyakran közölt véleményeket a kerékpározó nőkről, és jellemző, hogy még ennek a nőknek melléklapot készítő szakújság írói sem haboztak a kerékpározó hölgyekből gúnyt űzni. Fontos volt a lapban a célszerű ruhaviselet kérdése, egyik számában azt ajánlotta a cikkíró, hogy a hölgyek inkább biciklizzenek „egyelőre” szoknyában, mivel a női nadrág viselését sokan nem nézik jó szemmel. Ám annyit megengedhetőnek tartottak az újság készítői, hogy a szoknya „*a rendesnél 8–10 cm-rel rövidebb legyen, szélessége 3 méternél több ne legyen*”, és sapka helyett szalmakalapot hordjanak a sportos hölgyek.⁴⁷ Több cikkben is arra utaltak, hogy a sportos hölgyek csak férjre vadásznak, és nem a testmozgás érdekli őket. Ezt tanúsítják például az ilyesfajta viccek:

„Céltalan:

Kerékpáros: – Kisasszony pompásan kerékpározik. Ugyan, miért nem lép be egyelőre társunk tagjai közé?

Hölgy: – Miért lépjek be, hiszen valamennyien nők.”⁴⁸

1898-ban a *Magyar Géniusz* című lap egy, a kerékpározásról készült, képekkel illusztrált tematikus blokkban írt arról, hogy Magyarországon kevés a kerékpározó nő, és a *Pesti Napló* 1897-es felhívásához hasonlóan ez a sajtótermék is arra kérte az újságolvasókat, hogy ragadjanak tollat, fejtsék ki, mi erről a véleményük: „*A beérkezett válaszokat közöljük és azok intencziói szerint fogunk törekedni, hogy a kerékpár sportnak a nők körében minél*

43 Hock János: A kerékpáros nő. *Pesti Napló*, 1897. július 11. 1–2.

44 Egy biciklista vallomása. *Uj Idők*, 1897. július 11. 34.

45 Egy biciklista vallomása. *Uj Idők*, 1897. július 11. 34.

46 Például: A hölgykerékpárosok első hírnöke... *Kerékpár-Sport*, 1896. április 10. 51.

47 Kerékpáros Hölgyek Lapja. *Kerékpáros Hölgyek Lapja*, 1897. július 10. 254.

48 Karika-Viczcz. *Kerékpár-Sport*, 1897. szeptember 10. 362.

5. kép – Hegyi Aranka és Tollagi Adolf

több hívet szerezzünk.”⁴⁹ Hegyi Aranka, akiről a lap ebben a blokkban képet is közölt, rövid írásban számolt be arról, ő hogyan tanult meg kerékpározni.⁵⁰

A lap következő, júliusi számaiban aztán közölték is a beérkezett vélemények egy részét, például több részben a kor híres íróője, Wohl Janka tollából. Ő többek között, tág kontextusba helyezve a női testmozgás és a kerékpározás kérdését, az alábbiakat írta: „Minden századnak megvan a maga jellemző áramlata, mely bélyegét rányomja korára. A tér és idő fogalmának megmásítása mellett a nő állásának teljes átalakulása tekinthető a tizenkilencedik század második-felének legjelentősebb vonásaként. Imádott bálványból, becézett csecsebecséből és játékszerből, vagy hasznos házibutorból, a nő e század folyamán, öntudatos, egyenjogú, tisztelt és becsült, önálló állampolgárrá emelkedett.”⁵¹

Korabeli angol vitákat említve Wohl Janka azt írta, hogy „Bár mi itt még csak a »tanakodás« stádiumában vagyunk, egyebütt a biczikli nem is tekinthető már mániának, mert mint »divat« lejátszotta szerepét. Feltűnésre, ujdonságképen, egyebet keresnek immár. De az egész külföldön, az új világról nem is szólva, mely mindenben megelőzi a vénhedt Európát, a kerékpár átment a mindennapi életbe, csakúgy mint a táncz, a lovaglás a kocsikázás és ósdiinak, elmaradottnak tekintik azokat, a kik ellenzik.”⁵² További, nőktől érkezett véleményt is idézett a lap, de jellemzően csak egy-egy sorban.

A századfordulón már nem volt ritka a bicikliző lányok és nők látványa, számos, kifejezetten nőknek készült kerékpártípust árusítottak Magyarországon is, és megjelentek a kerékpározás művészetére tanító broszúrák és cikkek.⁵³ A pécsi kerékpározás történetéről olyan érdekes tárgyi emlékek is vallanak, mint például egy 1892-es egyesületi zászló, amelyről nemcsak azt tudjuk, hogy hölgyek hímezték (Fichtl Károlyné és testvére), hanem azt is, hogy a rúdján található névlemezek női neveket is megőriztek.⁵⁴ A kerékpározással kapcsolatos különböző érdekességekről is beszámoltak a lapok, például 1892-ben a *Vasárnapi Ujság* című családi magazinban egy olyan amerikai nőről írtak képes ismertést, aki Berlintől Budapestig két keréken tette meg az utat.⁵⁵ Mindez azt bizonyítja, hogy ez a testmozgás Magyarországon is egyre általánosabbá vált a hölgyek körében, ám nem ez volt az utolsó olyan sportág, amelynek a műveléséhez ki kellett vívniuk maguknak a

49 Nők a kerékpáron. *Magyar Génius Vasárnapi Lapok*, 1898. július 3. 452.

50 Nők a kerékpáron. *Magyar Génius Vasárnapi Lapok*, 1898. július 3. 451.

51 WOHL Janka: A kerékpárról 1. rész. *Magyar Génius Vasárnapi Lapok*, 1898. július 10. 470.

52 WOHL Janka: A kerékpárról 2. rész. *Magyar Génius Vasárnapi Lapok*, 1898. július 17. 485.

53 Lásd például: GÁRDONYI Géza: Két szó a bicikliről. II. Mire jó a biciklizés? *Uj Idők*, 1897. július 25. 78.; GÁRDONYI Géza: Két szó a bicikliről. I. Hogyan tanulunk biciklizni? *Uj Idők*, 1897. július 11. 31–34.; ANGYAL 1898.

54 MILLEI 1998.

55 Amerikai nő Magyarországon – velocipéden. *Vasárnapi Ujság*, 1892. szeptember 4. 619.

jogot. Különösen segítették a női kerékpársport terjedését a társasági élet helyszínékként is fontos szerepet betöltő kerékpárcsarnokok, ahol a szabályok betartása mellett férfiak és nők is pedálozhattak, és természetesen fontos volt az, hogy mind több és több híres, közismert hölgy is nyeregbe pattant, és ezzel az arisztokrata családok és a középosztály nőtagjai körében is divatot teremtett.

A felsőbb körökhöz tartozó nők testedzési formái

A korcsolyázás, a szánkózás és a kerékpározás sokak számára elérhető testmozgási formává vált a századfordulóra, és általában nem kívánt túlságosan nagy anyagi ráfordítást az ezekhez szükséges eszközök beszerzése, ráadásul ezeket akár többen is használhatták felváltva egy-egy családon, baráti körön belül. Voltak ezek mellett azonban olyan sportágak is, amelyeknek a műveléséhez drága felszerelésre, jól karbantartott pályákra, esetleg edzőre volt szükség, emiatt csak a leggazdagabbak engedhették meg maguknak a korabeli magyar társadalomban. Ilyen volt például a tenisz, a vívás, a sportlövészet, az automobil- és a repülőgép-vezetés.

A teniszezés mint új sportág Magyarországon csak lassan indult térhódító útjára, különösen a nők körében. Miközben Dublinban már 1872-ben megrendezték az első női teniszbajnokságot, Magyarországon csak 1885-ben alakult meg az első olyan teniszegylet, amelynek tagjai akár hölgyek is lehettek. Érdekesség e sportág magyar történetének kezdeti időszakából, hogy az 1894-ben rendezett balatonfüredi országos (férfi) teniszbajnokságot egy nő, Pálffy Paulina grófnő (becenevén Lincsi) nyerte meg,⁵⁶ a döntőben 5:3-ról fordítva 11:9-re Demény Károly ellen.⁵⁷ Szintén a korszakra jellemző adalék, hogy ő volt az első olyan hölgy, akit hazai bajnokként elismertek, mert sem az 1890-es nyertest, a híres arisztokrata politikus és országépítő Széchenyi István gróf unokáját, Alicét, sem pedig az 1891-es év bajnokát, Stefánia főhercegnőt nem kiáltották ki hivatalosan győztesnek, bár elismerően szóltak róluk.⁵⁸ Az első, nők számára kiírt teniszverseny 1908-as női egyesének győztese a korábban már jelentős magyar és nemzetközi bajnoki sikereket elért, a Budapesti Lawn Tennis Club színeiben induló Madarász Margit volt. A *Nemzeti Sport* (mely számtalanszor tudósított a legkiválóbb magyar nők sporteredményeiről is a századelőn) ugyanebben az évben arról számolt be, hogy Madarász másodszor nyerte meg a németországi női egyes versenyt, és ugyanott Cséry Katica pedig (L. Transterrel) megnyerte a vegyes-

6. kép – Teniszfelszerelések (hirdetés)

⁵⁶ UMMINGER 1992. 180.

⁵⁷ HOPPE László: Pereg a homokóra. *Magyarország*, 1974. március 10. 28.

⁵⁸ KOLLEGA TARSOLY é. n.

párost.⁵⁹ Érdekesség, hogy 1907-ben, a Pécsen rendezett Országos Kiállítás és Vásáron mindkét teniszező hölgy, valamint Mészáros Cica teniszezőnő is jelen volt; mindhárman játszottak a Zsolnay Miklós által irányított, Lauber Dezső aktív közreműködésével szervezett sportprogramok között szereplő PAC teniszversenyén.⁶⁰

Mint annyi más sport, Magyarországon a vívás is gróf Széchenyi István és báró Wesselényi Miklós arisztokraták, a magyar politikatörténet, a magyar reformkor jeles alakjainak tevékenysége nyomán vált szélesebb körben ismertté a 19. század első felében. Később, az Osztrák–Magyar Monarchia (1867–1918) idején az 1875-ben alakult első hazai tornaegylet, a Magyar Atlétikai Club sportágai közé a vívás is beletartozott. A kard- és törforgatás a magyar női sportok sorába viszont csak a század végén vonult be. Miután 1884-ben a budapesti Vigadóban bemutatkoztak a Hartl-féle bécsi női vívóiskola sportolói, itthon is egyre több hölgy lett ennek a sportnak a követője. Külön témát adott a korszak újságíróinak az a kérdés, hogy milyen ruházatban illendő vívniuk a nőknek. A *Divatszalon* című lap 1893-ban azt ajánlotta, hogy térdig érő, bő, vörös vagy kék gyapjúszoknyát, szűk nadrágot harisnyával és alacsony angolsarkú cipőt viseljenek a kardforgató hölgyek.⁶¹ Az 1910-es évekre a női vívás már olyan népszerű sportág volt hazánkban, hogy még a Budapesti Egyetemen is szerveztek külön a hallgatóknak számára vívás-órákat.⁶²

A vívást gyakorló hölgyeknél is kevesebb kiváltságos nő vehetett részt a főúri vadászaton. A *Vasárnapi Ujság* című hetilap 1880-ban kuriózumként közölte a hírt a francia hölgyek körében akkoriban terjedő időtöltésről.⁶³ A lapban egy férfi még 1909-ben is gúnyolódva és lekicsinylően szólt a női vadászokról, akiknek szerinte még elnevezést sem lehet találni, olyannyira alkalmatlanok e „sport” művelésére. Szerinte a nők hiába vadásznak, mert nem értenek az effélékhez; soha nem tudnak csendben maradni; nincs bennük szenvedély; alkalmazkodásra hajlóak; csak a fess vadásruha érdekli őket; nem mennek el egyedül vadászni; azt sem bánják végeredményben, ha elmarad a vadászat.⁶⁴ A főúri körök nőtagjai azonban részt vettek a vadászaton, miként ezt például Izabella főhercegnő újságokban is gyakran közölt fotói mutatják.⁶⁵ Nyilazó hölgyekről is láthatunk olykor újságképeket.⁶⁶

7. kép – Nyilazó társaság

59 A hamburgi nemzetközi lawn-tennis verseny. *Nemzeti Sport*, 1908. augusztus 29. 7.

60 BÖDŐ 1998. 89.

61 Idézi: BARACSKAI 1997. 47.

62 Vívás a Tudományegyetemen. *Egyetemi Lapok*, 1913. október 15. 15.

63 Női vadászok. *Vasárnapi Ujság*, 1880. október 17. 692.

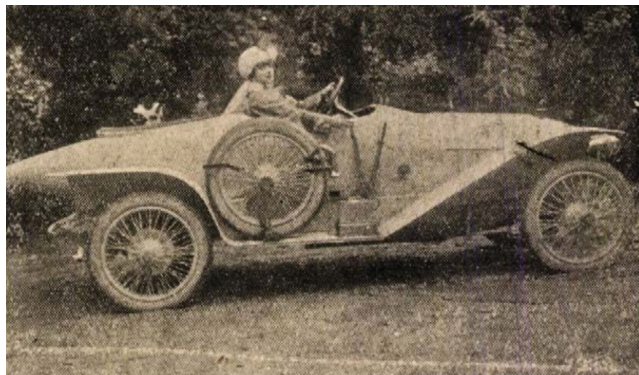
64 BÁRSONY István: Nők a vadászaton. *Vasárnapi Ujság*, 1909. augusztus 1. 647.

65 Lásd például az alábbi képet: Tátrai bölényvadászat. Izabella főhercegnő fölvétele. *Vasárnapi Ujság*, 1907. február 17. 121.

66 Nyilazó társaság. *Herkules*, 1885. június 2. 4.

A 20. század elejének nagy újdonsága volt – úgy a sportok, mint a közlekedés szempontjából – az automobil elterjedése. Az első autót, egy négykerekű, tömörgumi abroncsos kocsit 1895-ben Hatsek Béla műszerész hozta Magyarországra, és még ugyanebben az évben lett a magyar pezsgőgyáros Törley József is egy Benz autó tulajdonosa. 1900-ban alakult meg 45 taggal Budapesten az első Magyar Automobil Club.⁶⁷ Az automobil iránti megfelelő érdeklődés és piacképes kereslet mellett a századelőn a közúthálózat kiépítése, töltőállomások létesítése, a gépjármű-forgalom szabályozása és természetesen a hazai gyártás is szükséges volt az új közlekedési eszköz terjedéséhez.⁶⁸ 1901-ben rendezték meg Magyarországon az első automobil-versenyt és -kiállítást,⁶⁹ és 1914-ben már 3319 kocsit tartottak nyilván az országban.

A hölgyek közül is többen volán mögé ültek már a kezdet kezdetén, ehhez természetesen nem csupán vezetési ismeretekre, hanem megfelelő ruházatra is szükségük volt: védőszemüvegre, valamilyen fejfedőre a huzat ellen, hosszú kabátra. A hazai automobil-vezetők első nagyobb távot érintő túrája az 1912-es konstantinápolyi túra volt, ahol nők is részt vettek, és ennek 2500 km-es távját két nő is teljesítette: Madarassy Beck Ilona Fiatjával, Frohner Románné pedig Mercedes típusú autójával.⁷⁰ 1914-ben *A Motor* című

8. kép – Frohner Románné saját tervezésű versenyautójával

lap mellettük még Pásztélyi Jeanette-et is említi egy, a Kárpátokban rendezett autós túraverseny kapcsán.⁷¹ Évekkel később, a *Színházi Élet* című lap képes cikksorozatban mutatta be azokat a magyar nőket, akik autóvezetőként nagy hírnevet vívtak ki maguknak, köztük az 1910-es évektől már országon ismert Frohner Románnét, akinek egyébként a férje is híres versenyző volt.⁷²

A 20. század tízes éveiben pedig már nem is az automobil, hanem a repülés számított igazi újdonságnak a magyar hölgyek körében, az első magyar pilótanő Steinschneider Lili volt. Szabó Attila egy 2007-es cikkében így elevenítette fel a bátor hölgy emlékét: „*Lili, ha csak tehette, kint volt a repülőtéren, egyébként is gyengéd szálak fűzték a „snájdig” főhadnagyhoz, Lányi Antalhoz, az „ős rákosmezei kísérletező”-höz, aki először repülte át a Balatont, mégpedig saját tervezésű és építésű gépével...*”⁷³ A kortársai által „bricsesz-kiasszonynak” becézett, törekeny hölgy a korabeli újságírók és fotósok érdeklődésének homlokterében állt. Az *Újság* című lap egy 1912-es számában így írták le az egyik repülő versenyen viselt ruházatát: „*Az alacsony termetű hölgy első pillanatra úgy nézett ki, mint egy vidéki gazdatiszt.*

67 Történetéről lásd: LINDNER – ILLÉS 1930.

68 BARACSKAI 1997. 52.

69 A hazai autóversenyzés kezdeteiről lásd: MURÁNYI – PALOCSAI – WAKLER 2002.

70 BARACSKAI 1997. 54.

71 Automobil hírek. *A Motor*, 1914. április 19. 7.

72 Dámák a Volantnál. *Színházi Élet*, 1926. március 28. – április 3. 67.

73 SZABÓ 2007. 11.

Vadgalamszínű bricsesz lovaglónadrág és barna gazdász kabát feszült rajta és a stilszerűség kedvéért fekete lovagló-csizmát is felhúzott. Fejére kötött fehér női sapkát tett, olyat, a minőt a korcsolyapályákon lehet látni.”⁷⁴ A 4-es számú magyar pilótaigazolványt Bécsújhelyen 1912-ben megszerző hölgyet számos újságíró gúnyolódva mutatta be, írtak arról, hogy nem elég bátor kiállni a versenyeken, hogy nem viszi előre az aviatika ügyét, hogy balesetet szenvedett. 1917-re viszont már sokat fordult az idő kereke: a *Magyarország* című lap egyik számában azt írta a cikkíró, hogy tiltakozni kell az ellen, hogy a *Woche* című német újság „osztrák” grófnének nevezte Lilit, aki pedig budapesti magyar szülők lányaként a Damjanich utcában nevelkedett.⁷⁵

A női tornázás

A női tornázás szokása⁷⁶ a franciáktól indult útjára, és nagyon lassan hódított teret Magyarországon, annak dacára, hogy a korabeli nevelésügyi lapok (például a *Néptanítók Lapja*, a *Nemzeti Nőnevelés*) és a nevelési szakkönyvek rendszeresen foglalkoztak ezzel a témával. A 6–12 éves korú gyermekek számára tankötelezettséget előíró, 1868:XXXVIII. törvénycikk Magyarországon az állami elemi iskolákban fiúknak és lányoknak egyaránt kötelezővé tette a tornászatot. A testneveléshez azonban alkalmas sportterek és tornatermek kellek, ezek pedig a magyar alsófokú iskolákból – a tanfelügyelői jelentések szerint – az 1870–90-es évek között még jórészt hiányoztak. Az 1870-es években aztán a felsőbb leányiskolákban is előírták a tornászatot. A Molnár Aladár által vezetett budapesti középiskolában „kötelező tárgyként „mindegyik osztályban naponként fél órát” kell tartani a testgyakorlatokat. Ez az előírás nem kevesebbet jelent, mint hogy e tantárgyat a magyar és a német után a történelemmel holtversenyben a harmadik legmagasabb óraszámában tanítják az iskolában.”⁷⁷ Ebben az időben megjelentek a női testnevelést segítő magyar újságcikkek és szakmunkák is.⁷⁸

A női tornászat népszerűsítésében Magyarországon fontos példa volt maga Ferenc József osztrák császár és magyar király felesége, Erzsébet királynő (Sissi) is, aki rendszeresen edzette magát.⁷⁹ A magyar tornaoktatás kiemelkedő alakja volt a 19. század végén az 1860-ban a Clair-féle iskolában hazánkban elsőként tornatanári oklevelet szerző Magvassy Mihály (1836–1897), aki előbb 1858-ban Győrben, majd később, külföldi tanulmányútjait kö-

9. kép – Magvassy Mihály

⁷⁴ Miért nem jött meg Steinschneider Lili repülőgépe? *Az Újság*, 1912. szeptember 1. 12.

⁷⁵ A *Woche* csak nem vesz tudomást a magyarokról. *Magyarország*, 1917. január 12. 11.

⁷⁶ Erről a témáról lásd például: Szívós 1998. 148–149.

⁷⁷ HADAS 2003b. 208.

⁷⁸ Lásd például a *Nemzeti Nőnevelés*, a *Tornaügy* és a *Herkules* hasábjain megjelent írásokat.

⁷⁹ Életéről, testápolási szokásairól, az általa megtettesített szépségesszményről lásd például: HAMANN 2008. (különösen a *Szépségkultusz* című fejezet, 199–227.).

vetően 1868-ban Pesten, a Tüköry-féle palotában nyitott nőket is váró tornaintézetet, „torna- és orthopediai svéd gimnasztikai intézet” néven.⁸⁰

A forrásfeltárások egyértelműen mutatják, hogy a 19. század második felének magyar sajtó- és könyvkiadása növekvő számban közölt a lányok testi nevelésével és egészségvédelmével kapcsolatos írásokat. Ezek egy része a külföldi testi nevelés eredményeit, fejleményeit mutatta be. Az innovatív gondolatok mellett sok volt közöttük a lánytestnevelés elhanyagolásával, a divat szélsőséges és egészségre ártalmas kinövésével kapcsolatos kritika is. A leányiskolai testnevelés Magyarországon főként városi környezetben kezdett

10. kép – Lányok a tornateremben

kibontakozni az 1880-as években. A polgári leányiskolákban és tanítónőképzőkben is egyre hangsúlyosabbá vált a századvégre a nevelésnek ez a módja, amit nem csupán a test, hanem az értelem és a lélek fejlesztése szempontjából is fontosnak tartottak a korabeli pedagógusok, orvosok.

A 20. század elejéről már számos olyan pillanatfelvétel maradt ránk, amelyek tornázó kis- és nagyleányokat mutattak be a korabeli újságolvasóknak. Például egy 1909-es cikkben, mely egy buda-

pesti vívó- és tornaiskolát mutatott be, ennek képi illusztrációján kisleányokat láthatunk fiúkkal együtt tornázni. Az újságíró szerint ez javára válik a lányok testi fejlődésének, mozgásalakulásának.⁸¹ A lap egy másik cikkében ugyanebben az évben a fővárosi Szent Angelina leánynevelő intézet munkáját ismertették, ahol a növendékek svéd tornatanárnő vezetésével edzették testüket. A képeken matrózruhás lányok kapaszkodnak a bordásfalakon és botos gyakorlatokat mutatnak be.⁸²

A *Sport-Világ* című újság 1907-ben a velencei nemzetközi atlétikai versenyről beszámolván kiemelte, hogy milyen fontos volna, ha még több magyar lány és nő is hódolna a tornászatnak.⁸³

Vélemények a sportoló nőkről

A 19–20. század fordulóján megszámlálhatatlan hosszabb és rövidebb lélegzetű sajtóközlemény jelent meg Magyarországon is a sportoló, testüket edző lányokról és nőkről. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül csupán néhány, a korszakban jellemző véleményt, vitát kiváltó kérdést mutatunk be. A cikkírók számos esetben támaszkodtak külföldi könyvek, cikkek anyagára. A *Fővárosi Lapok* 1885. évi egyik számában megjelent cikk például egy olyan, Franciaországban kiadott mű adatait kivonatolta, amely a *Hölgyek sportja* (*Sport des*

⁸⁰ LASZ 1898. 20.

⁸¹ Leányok vívóiskolája. *Vasárnapi Ujság*, 1909. december 5. 1017.

⁸² A Budapesti Szent Angelina... *Vasárnapi Ujság*, 1909. július 18. 608–609.

⁸³ A magyar tornászok sikere Velenczében. *Sport-Világ*, 1907. május 19. 16–17.

femmes) címmel látott napvilágot ugyanabban az évben.⁸⁴ A kötet a „párisi lionne”-okat tette neveltségessé, vagyis a különböző sportokkal foglalkozó nőket, akik a francia szerző szerint csak a férfakkal flörtölnek, és illetlen ruhaneműkben mutogatják magukat ilyen módon. A hazai szerző, Szokolay szerint Magyarországon nincs értelme ilyen „filippikát” írni, mert nincsenek is sportoló nők. Szerinte épp az ellenkezője igaz: a magyarországi nők teljesen elhanyagolják a testüket, és ezen Trefort Ágoston miniszter növeveléssel kapcsolatos fáradozásai sem tudtak segíteni. Ezt írta: „Sokkal fontosabb ez, mint sokan hinnék, mert nemcsak a gyermek egészségéről és erőteljes fejlődéséről van szó; nemcsak egyes család boldogsága forog kockán, hanem az egész középosztály jövő fejlődése van letéve azoknak az anyáknak kezébe, kiknek most minden befolyásukkal, igyekezetükkel, az anyai lelkesedés és odaadás egész hevével kellene azon működniök, hogy a lánynevelést helyes mederbe tereljék. Mert a lányokból, kiknek nevelőrendszerét most megállapítjuk, lesznek a jövő nemzedék anyái.”⁸⁵ A leányok testi nevelése, illetve a női sportok ellen fellépők Szokolay szerint leginkább azzal érvelnek, hogy a női „szendesség” sérül így, illetve azzal, hogy férfiasak lesznek az edzett hölgyek. Szerinte azonban „nem a komolyan kezelt sport vezet nőietlenségre, hanem a „sportoló divat” kinövésői gyakorolnak kedvezőtlen hatást a hölgyekre.”⁸⁶ Bőségesen sorolt ötleteket arra vonatkozóan a szerző, hogy milyen mozgásformák, testedzési módok ajánlhatók a nőknek. A hideg vizes mosakodástól kezdve a rendszeresen végzett tornagyakorlatokon át a táncig és sétáig jutott el a szerző, aki a korra jellemző módon a „szobagimnasztikát” ajánlotta az iskolai testnevelésórák helyett. Ajánlotta még nyáron az úszást, télen a korszolyázást, előbbi mozgásformáról az alábbiakat összefoglalva: „Az úszás ugyanis egyike azoknak a testgyakorlatoknak, melyek edzik kivétel nélkül a test minden részét: a lábakat, a felső testet, lélekző szerveket, karokat, olyannyira, hogy ha lehetne úszni egész éven át, egészségi szempontból nem is volna szükségünk egyéb testgyakorlatokra. S emellett arról sem szabad elfeledkezniük, mennyi szerencsétlenségnek lehet elejét venni azzal, ha úszni tud valaki. És mégis mily kevesen tanulnak úszni nemcsak a nők, de a férfiak között is.”⁸⁷ Ajánlotta még a lovaglást azoknak a lányoknak, akiknek van erre módjuk, a vívást viszont egyáltalán nem tartotta jónak, a bécsi Hartl vívómester óráin tapasztaltak szerint. A labdajátékok különböző formáit megfelelőnek tartotta, ám jelezte a cikk végén, hogy ezekhez még alig ismertek vagy nem kidolgozottak a szabályok.

A sportoló nőkről nem csupán a férfiak, hanem a századforduló táján a nők közül is egyre többen írtak. Kocsis Gizella a századvégen a miskolci *Szabadság* című lapban három részes cikksorozatban készített összefoglalást a női sportokról. Ebből az első *A lawn-tennis* címmel 1898. július 2-án jelent meg.⁸⁸ Ebben a cikkíró részletesen kifejtette, hogy a női kedélyállapotnak kifejezetten jól tesz a mozgás, valamint leírta, hogy milyen fontos volna angol mintára Magyarországon is gyakorolni a különböző labdajátékokat, leginkább a teniszt. „Ezt a sportot nálunk terjesztetni, művelni szükséges feladat lenne mindenütt, a legkisebb helységben is...” és „azok a kis rövid és hosszú ruhás lányok üres óráikban (és melyiknek nincs üres órája?!) kevésbé érnek reá álmódosva beteges hajlamokat magokban nevelni; mindössze tán a házassulandó fiatal emberek szemében csökken az értékük, kiknek elvük ellen,

⁸⁴ SZOKOLAY Kornél: A hölgyek sportja. *Fővárosi Lapok*, 1885. augusztus 20. 1258.

⁸⁵ SZOKOLAY Kornél: A hölgyek sportja. *Fővárosi Lapok*, 1885. augusztus 20. 1258.

⁸⁶ SZOKOLAY Kornél: A hölgyek sportja. *Fővárosi Lapok*, 1885. augusztus 20. 1259.

⁸⁷ SZOKOLAY Kornél: A hölgyek sportja. *Fővárosi Lapok*, 1885. augusztus 20. 1259.

⁸⁸ KOCIS Gizella: Sportoló nők I. A lawn-tennis. *Szabadság*, 1898. július 2. 2–4.

minden sporttal ismerős leány, mert »nem néz ki« belőle sem jó gazda asszony, sem jó feleség.»⁸⁹ A lap egy következő számában⁹⁰ a cikkíró a kerékpározó nőkről írt: „Tény, hogy még mindig igen sokan valóságos égbekiáltó dolgot néznek a nőben, ha kerékpáron tova száguld.”⁹¹ A cikksorozat 3. részében pedig a lovaglással foglalkozó nőkről írt a szerző.⁹² „Bizonyos, több a bicziklistanő a lovaglónál. Bicziklizni ma még nem szívesen látnak bennünket, tehát: megteszszük. Lovagolni régi, már megszokott, ellenvetésre nem találó dolog, azért nem teszszük. (...) A lovaglás igen szép sport, ha jól hozzá van választva az egyén; mert végre nem okvetlen szükséges nehézkes testalkatú hölgyeknek lovaglás alakjában képzelt soványító kúrát használni, ha ugyanazt az eredményt fáradság nélkül spenót (Isten nyugtassa!) evéssel is el lehet érni”⁹³

A sportoló nőkről (és általában a hölgyekről) szóló cikkekben gyakori volt a régi (például klasszikus görög) és új, emancipált nőeszménynek az összevetése. Az *Uj Idők* egy 1901-es, Szász Zoltán által írt cikkében az áll, hogy a női testtel kapcsolatosan a történelem során az újkorig az „igás állat” és a „dísz-állat” két véglet jellemezte a véleményeket, kivételt az ókori klasszikus görög poliszok jelentettek, ahol a női test kiművelésével is sokat foglalkoztak. „A férfi mindig harcolt, verekedett és tornászott: a nő csak dolgozott vagy piperéskedett.” A cikkíró a nők számára a vívást, az úszást, a lovaglást, a lawn-teniszt és a tornázást tartotta megfelelő sportnak, a futballt vagy az evezést a szebbik nem esetében elképzelhetetlennek vélte: „a nő nemcsak szép, hanem erős és egészséges akar lenni.”⁹⁴

Karafiáth Jenő 1905-ben írta meg *A nő és a sport* című cikkét a *Sport-Világ* című lapban. Ebben ő is egy rövid, különösen az ókori szokásokra utaló leírás után fejtette ki azt francia olvasmányaira hagyatkozva, hogy mit is jelentenek a „modern” sportok. Például ezt idézte Marni asszonytól: „A sport olyan mint a divatos, testhez álló ruha; némelyeknek, kiknek alakja hozzávaló, jól áll, másokat nevetségessé tesz.”⁹⁵

1910-ben a női testedzésről is fontos hozzászólásokat összefogó Országos Testnevelési Kongresszust tartottak, erről több hazai sajtótermék is beszámolt. A *Herkules* című lap cikksorozata második részében tért ki a kongresszus női testnevelésről szóló felszólalásaira. Vita volt például arról, hogy szükségesek-e a tornaversenyek, vagy azok csak keveseket fejlesztenek a tömeges testedzés erősítése helyett. (Glücklich Vilma például ez utóbbit gondolta.) Győry Ilona orvosnőtől hosszabban idézett a lap: ő nagyon rossznak tartotta, hogy a kisebb lányok, a polgárikba járó növendékek testi nevelésére alig jut idő, miközben a kézimunkázással viszont sok órát töltenek, a hátukat görbítve. Ezeket a gondolatait idézte a cikk szerzője: „Nem szabad a nőt mindig ethikai mérlegre tenni. A tornatanítónők ne ülve tanítsanak tornát. Tanítás előtt és után egy kis tornát lehetne alkalmazni. Az eredményt mutassák be a versenyeken. Az egészség nem egy nem monopóliuma, ezért a verseny kell a lányoknak is. Hetenkint legyen 2 játékdélután. A női kézimunkát az elemiben ne tanítsák. Fűzőt az iskolában ne viseljenek.”⁹⁶

89 Kocsis Gizella: Sportoló nők I. A lawn-tennis. *Szabadság*, 1898. július 2. 3.

90 Kocsis Gizella: Sportoló nők II. A kerékpárról. *Szabadság*, 1898. július 9. 2–3.

91 Kocsis Gizella: Sportoló nők II. A kerékpárról. *Szabadság*, 1898. július 9. 2.

92 Kocsis Gizella: Sportoló nők III. A lovaglásról. *Szabadság*, 1898. július 23. 2–4.

93 Kocsis Gizella: Sportoló nők III. A lovaglásról. *Szabadság*, 1898. július 23. 3–4.

94 Szász Zoltán: A nő és a sport. *Uj Idők*, 1901. szeptember 15. 243–244.

95 KARAFIÁTH Jenő: A nő és a sport. *Sport-Világ*, 1905. január 8. 14.

96 Magyar országos testnevelési kongresszus. 2. rész. *Herkules*, 1910. január 31. 14.

A *Budapesti Hírlap* 1911-ben adott egy hosszabb áttekintést (egy pontosan meg nem nevezett külföldi lap nyomán) arról, hogy milyenek is voltak akkoriban a sportoló nők, és hogyan gondolkodtak róluk a férfiak. Orvosok véleménye szerint a sport az izomzat fejlődése szempontjából a lányoknál is fontos, a lényeg, hogy óvakodni kell a túlzásoktól.⁹⁷ Különösen kiemelték a bőrápolás fontosságát. Egy szobrászt idézve azt írta a cikk, hogy a női test arányai megváltoztak a sportolás miatt, és a nő így elveszíti báját, lágyságát. A vélemény szerint e fizikai változásoknál is lényegesebb, hogy a testmozgással foglalkozó lányok fiúsan viselkednek, mert nagyobb önállóságuk lesz.⁹⁸ Összegezve a felidézett gondolatokat, egy „sportman” szájába adva ezt írta a cikkíró: „Igaz, hogy a sport több férfias vonást rajzol a nőre, de hát olyan korban élünk, mely a nőtől energikus, férfias munkát kíván. (...) Minden kornak megvolt a maga szépségideálja. Mi most e tekintetben átmenő-korszakot élünk. A testkultusz kora megteremti a magas, nyulánk, erős szépség típusát, a minőt Amerikában és a skandináv államokban már annyit látunk.”⁹⁹ Az egyik cipészeti szaklapban 1911-ben már arról írtak (amerikai példákra utalva), hogy a sportoló nők lába egyre nagyobb lesz, szétterebélyesedik, és nem hajlandók már visszabújni azokba a helyes, kicsi cipőkbe, amikbe elődeik. Ezt a bostoni cipészek a cikk szerint így oldották meg: „De a cipézmesterek és cipőkereskedők ezek dacára sem feledkeznek meg a nőekkel szemben való köteles udvariasságról, mert mikor 2. számú cipőt kérnek, rendszeren 3. és 4. számút adnak, sőt a számjelzéseket e miatt rendszeresen hamisítják is.”¹⁰⁰

A *Budapesti Hírlap* 1913. március 7-ei száma¹⁰¹ egy orvos nyomán közölte, hogy milyen arányai vannak egy „sportoló nő” testének, összevetve ezeket az adatokat a milói Vénusz adataival. Ez utóbbihoz képest azt foglalta össze az orvos, hogy a sportoló nők mell- és csípőbővége elmarad az „ideális” női méretektől, testük ugyanakkor csontosabb, szikárabb lesz a testmozgás miatt. Összegzésként az áll a cikkben, hogy „a mértéktelen és főként egyoldalú sportolás megzavarja a vonalak és arányok összhangját, a miből nem az következik, hogy a nő ne sportoljon, hanem az, hogy lehetően minden sportból kivegye részét és egyiket se vigye túlzásba.”¹⁰²

1914-ben a *Tolnai Világlapja* már arról írt, hogy a nők az olyan nehéz sportágakat is űzik, mint a birkózás, futás, futballozás, ez utóbbiról írva fotóval illusztrálva jelezték, hogy Angliában már meccset is rendeztek nőknek, igaz, hogy „egyelőre csak a – mindig függetlenebb – színésznők vettek részt benne.”¹⁰³

11. kép – Futballozó angol színésznők

97 A sportoló leány. *Budapesti Hírlap*, 1911. július 25. 26.

98 A sportoló leány. *Budapesti Hírlap*, 1911. július 25. 27.

99 A sportoló leány. *Budapesti Hírlap*, 1911. július 25. 27.

100 Az amerikai nők... *Magyar Czipész-Ujság*, 1911. augusztus 20. 15.

101 A női test és a sport. *Budapesti Hírlap*, 1913. március 7. 27.

102 A női test és a sport. *Budapesti Hírlap*, 1913. március 7. 27.

103 Sportoló nők. *Tolnai Világlapja*, 1914. június 28. 14.

1915-ben *A Hét* című lap arról számolt be – utalva rá, hogy egy évvel korábban még a „sport-lady” ritka látvány volt –, hogy a hadba vonult férfiak miatt üresen maradt sportpályákat Magyarországon is „ellepték” a nők.¹⁰⁴ A cikkíró, miután kifejtette, hogy esztétikai értelemben csakis a férfiak teste mondható szépnek, megjegyezte, hogy a sportoló nők testalkata kezdi közelíteni ezt, a „férfiasan szépet”. A Cserkész írói álnevet használó szerző szösszenetét ezzel a kicsit sem tréfás mondattal zárta: „*A legközelebbi világháboru hadügy-miniszterei pedig már ugysis be fogják sorozni a leányokat is.*”¹⁰⁵

A sportos (fiús!) női alkat a korabeli művészeti alkotásokon is megjelent. Kiemelhetők például Franz Bayros nyúlánk, karcsú, fedetlen testű nőket ábrázoló művei, melyeket időnként a pornográfia határát súrolónak ítélték a kortársak.¹⁰⁶

A fentebb már bemutatott forrásrészletek mellett számos további újságcikk szólt a korszakban a sport és a női divat kapcsolatáról, az illendő és a célszerű öltözködés szabályairól.¹⁰⁷ Gyakori volt a régi lapokban az egy-egy sportághoz speciálisan ajánlott ruhadíjat bemutatása, mint például 1890-ben az *Ország-Világ Divatlevél* című rovatának párizsi ruhakölteményekről szóló szövege: „*Első és legszembetűnőbb toilette-czikk a különböző prémekek tarka változata. (...) Czoboly, nyest, róka, astrachán, brebis-siberien, ezüst-róka, menyét, ezeken kívül macska, sőt még egérprém is versenyez az elsőbségért, a mely természetesen a jó meleget adó czoboly és a kiválóan, szép brebis-siberien között oszlik meg. Ezüstróka-prémet is látni egyik-másik téli köpenykén.*”¹⁰⁸ 1892-ben a *Herkules* című lapban szerepelt egy, a hölgyeknek ajánlott korcsolyázó ruha bemutatása írásban és képpel. A szövegben itt ez áll: „*A korcsolyázásnál egyik fő gondot arra kell fordítani hogy miképen öltözködjék az ember. Mert nem az a fő dolog, hogy szép legyen a ruha, hanem, hogy könnyű legyen benne a mozgás és azért mégis elég meleg legyen.*”¹⁰⁹ Az 1910-es években is többször közöltek divatképet az adott évszak női sportruházatához, mint például a *Pesti Napló Téli sportöltözékek* című cikkének¹¹⁰ 1913-as illusztrációi mutatják. A sport, a sportos nők és férfiak alakja nem csupán az újságcikkekben és művészi alkotásokon, de még a 20. század elejének irodalmában is megjelent. A *Herkules* című sportlapban a főszerkesztő, Porzolt Kálmán 1889-ben folytatásokban közölt egy romantikus elbeszélést arról, hogyan lehet korcsolyázás közben szerelmet vallani.¹¹¹ 1913-ban a *Pesti Hírlap* Köhalmi József *Sportnovellák* című novelláskötetéről¹¹² ezt írta: „*Ez új hang a litteratúrában, és a jobb kor, a sport-kor, az angol-amerikai életideálok eljövételét hirdeti.*”¹¹³ Köhalmi maga is aktív sportember volt a korabeli újságcikkek szerint, az 1910-es évek elején a Józsefvárosi Atlétikai Klub titkára, és a századelőn számos lapban közölték tárcáit, humoreszkjeit, novelláit.

¹⁰⁴ CSERKÉSZ: Sportoló nők. *A Hét*, 1915. július 4. 353.

¹⁰⁵ CSERKÉSZ: Sportoló nők. *A Hét*, 1915. július 4. 354.

¹⁰⁶ Lásd erről például a következő cikket: Bayros márki műveinek kiállítása. *Magyarország*, 1913. május 3. 13.

¹⁰⁷ Például: S[...]I Bella: Az őszi divat. *Vasárnapi Ujság*, 1913. október 19. 839.; Hirdetések. *Budapesti Hírlap*, 1913. május 11. 22.; ALFA: Divat és sport. *Budapesti Hírlap*, 1914. január 23. 2–5.; A repülő nők toilletje. *Pesti Hírlap*, 1914. február 5. 43.

¹⁰⁸ Divatlevél. *Ország-Világ*, 1890. december 20. 846.

¹⁰⁹ Korcsolya-toilette. *Herkules*, 1892. december 1. 3.

¹¹⁰ Téli sportöltözékek. *Pesti Napló*, 1913. november 30. 41.

¹¹¹ PORZOLT Kálmán: Sport-hős. *Herkules*, 1889. március 6. 26.

¹¹² KÖHALMY (é. n.)

¹¹³ Sportnovellák. *Pesti Hírlap*, 1913. december 14. 75.

Összegzés

Jóllehet, már az ókortól kezdve készültek nőknek vagy nőkről szóló orvosi vagy más tanácsadó művek a női testről, a nekik ajánlott testmozgási formákról, a nők, a lányok testének erősítéséről, edzéséről szóló írásművek valójában csak a 18. századtól kezdtek mind nagyobb számban megjelenni a nyugati kultúrában, így Magyarországon és Erdélyben is. A tanulmányban bemutatott női sportolási, tornázási szokások elterjedése, a lányok testének tudatos nevelése pedig már inkább a 19. század második felére tehető. Ez a folyamat azonban egyáltalán nem volt könnyű és zökkenőmentes, hiszen nemcsak az évezredes előítéleteket, de sokszor az újkor orvosi-természettudományos eredményeit és az illemszabályokat is át kellett lépni a női sportok, a testnevelés céljainak, kereteinek kimunkálásához és ennek gyakorlati elterjesztéséhez. A dualizmus kori Magyarországon számtalan újságcikk, képi forrás keletkezett a témához kapcsolódóan. Ezek szisztematikus feltárásával, elmélyült elemzésével árnyaltabban megismerhető a női testtel és testmozgással kapcsolatos gondolkodás éppúgy, mint a sportok terén úttörőnek számító, hazai és nemzetközi szinten is kimagasló eredményeket elért, bátor, fáradhatatlan nők egyéni életútja. A sporttörténet a neveléstörténettel, divattörténettel, nőtörténettel, sajtótörténettel, művészettörténettel és más tudományokkal érintkező területei lehetővé teszik a kutató számára a korabeli (leginkább a városi) társadalom működésének jobb megértését.

KÉPJEGYZÉK

1. kép A Városligeti jégpályáról. Erdélyi fotói. (MARKÓ Miklós: Alakok a jégről. *Vasárnapi Ujság*, 1896. január 19. 36.)
2. kép Columbus korcsolyacipő. Hirdetés. (*Herkules*, 1892. január 17. 8.)
3. kép Korcsolya-toilette. (*Herkules*, 1892. december 1. 3.)
4. kép Kronberger Lili. (Ki tud róluk? *Univerzum* 18. (1983):2. 87.)
5. kép Hegyi Aranka és Tollagi Adolf. Strelisky felvétele. (Kerékpár – sport. *Magyar Génius Vasárnapi Lapok*, 1898. július 3. 452.)
6. kép Teniszfelszerelések. Hirdetés. (*Budapesti Hírlap*, 1913. május 11. 22.)
7. kép Nyilazó társaság. (*Herkules*, 1885. június 2. 4.)
8. kép Frohner Románné saját tervezésű versenyautójával. (Dámák a Volantnál. *Színházi Élet*, 1926. március 28. – április 3. 67.)
9. kép Magvassy Mihály. (LASZ Samu: Magvassy Mihály. In: *A Győri M. Kir. Állami Főreáliskola huszonötödik évi Értesítője az 1897–98. évről*. Győr, 1898. 16.)
10. kép Lányok a tornateremben. (A Budapesti Szent Angelina... *Vasárnapi Ujság*, 1909. július 18. 609.)
11. kép Futballozó angol színésznők. (Sportoló nők. *Tolnai Világlapja*, 1914. június 28. 14.)

SAJTÓFORRÁSOK

A Hét, 1915
A Motor, 1914
Az Ujság, 1912
Budapesti Hírlap, 1911, 1913
Egyetemi Lapok, 1913
Fővárosi Lapok, 1885
Herkules, 1885, 1889, 1892, 1895, 1909, 1910
Kerékpáros Hölgyek Lapja, 1897
Kerékpár-Sport, 1896, 1897
Magyar Czipész-Ujság, 1911
Magyar Génusz Vasárnap Lapok, 1898
Magyarország (1894–1939), 1913, 1917
Magyarország (1964–1998), 1974
Nemzeti Sport, 1908, 2000
Népsport, 1986
Ország-Világ, 1890
Pesti Hírlap, 1913, 1914
Pesti Napló, 1897, 1913
Sport-Világ, 1905, 1907
Szabadság, 1898
Színházi Élet, 1926
Tolnai Világlapja, 1914
Uj Idők, 1892, 1896, 1897, 1900, 1901
Univerzum, 1983
Vasárnap Ujság, 1872, 1879, 1880, 1892, 1896, 1907, 1908, 1909, 1913

IRODALOM

ANGYAL 1898	ANGYAL Ignác: <i>A kerékpár kezelése</i> . Budapest, 1898.
ARANYI 1993	ARANYI Imre: Testnevelés a Dóczy leányiskolában. <i>A Hajdú Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XX</i> . Debrecen, 1993. 99–114.
BÄDER 1964	BÄDER Andor: <i>A nő biológiai szerepe a társadalomban I</i> . Budapest, 1964.
BÄDER 1968	BÄDER Andor: <i>A nő biológiai szerepe a társadalomban II</i> . Budapest, 1968.
BARACSKAI 1997	BARACSKAI Edina: <i>A hagyományos nőkép megváltozása a dualizmus kori Magyarországon, a divat és a sport tükrében</i> . Szakdolgozat. JPTE. [Kézirat] Pécs, 1997.

- BÖDŐ 1998 BÖDŐ László: Ki volt Lauber Dezső? *Pécsi Szemle* 1. (1998):7–8. 87–91.
- COSTA – GUTHRIE 1994 *Women and Sport*. Eds. COSTA, D. Margaret – GUTHRIE, Sharon Ruth. Champaign, 1994.
- FÖLDES – KUN – KUTASSI 1982 FÖLDES Éva – KUN László – KUTASSI László: *A magyar testnevelés és sport története*. Budapest, 1982.
- FRISNYÁK 1988 FRISNYÁK Zsuzsa: A kerékpározás kultúrájának kialakulása Magyarországon. In: *Közlekedési Múzeum Évkönyve*. Budapest, 1988. 321–336.
- FRISNYÁK 1992 FRISNYÁK Zsuzsa: A női kerékpározás hőskora. *História* 14. (1992):3. 30.
- GERHÁRD – MEZŐ 1932 GERHÁRD Lajos – MEZŐ Ferenc: *A magyar sport pantheonja I–II., III–IV. A magyar sport reneszánszának története 1896-tól napjainkig*. Szerk. GERHÁRD Lajos. Budapest, 1932.
- HADAS 2003a HADAS Miklós: *A modern férfi születése*. Budapest, 2003.
- HADAS 2003b HADAS Miklós: A nőnevelő tornászati. *Iskolakultúra* 13. (2003):1. 12–24.
- HAMANN 2008 HAMANN, Brigitte: *Erzsébet királyné*. Budapest, 2008.
- IGNOTUS 1985 IGNOTUS: *Emma asszony levelei*. Budapest, 1985.
- KINDZIERSZKY 1968 KINDZIERSZKY Emil: A korcsolyasport kezdetei Budapesten. *Budapest* 6. (1968):1. 42–44.
- KÉRI 2015 KÉRI Katalin: A lányok testi nevelése a XVIII–XIX. század fordulóján. In: *Égi iskolák, földi műhelyek. Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére*. Szerk. BASKA Gabriella – HEGEDŰS Judit. Budapest, 2015. 193–205.
- KÉRI 2018 KÉRI Katalin: *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*. Pécs, 2018.
- KŐHALMY (é. n.) KŐHALMY József: *Sportnovellák*. Budapest, (é. n.)
- KOLLEGA TARSOLY (é. n.) KOLLEGA TARSOLY István: A millenniumi rendezvények és az újkori olimpizmus hatása. In: *Magyarország a XX. században. III. kötet. Kultúra, művészet, sport és szórakozás*. Szerk. KOLLEGA TARSOLY István. (<http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/569.html#III-583>) [2020.05.05.]
- KUN 1984 KUN László: *Egyetemes testnevelés- és sporttörténet*. Budapest, 1984.
- LASZ 1898 LASZ Samu: Magvassy Mihály. In: *A Győri M. Kir. Állami Főreáliskola huszonötödik évi értesítője az 1897–98. évről*. Győr, 1898. 16–22.
- LÉH – KOZÁK 2005 LÉH Terézia – KOZÁK Péter: Korcsolyázás. *História* 27. (2005):10. 27–28.

- LINDNER – ILLÉS 1930 *A Királyi Magyar Automobil Club Jubiláris Aranykönyve 1900–1930.* Szerk. LINDNER Ernő – ILLÉS István. Budapest, 1930.
- MÉL 3. Kronberger Lili. In: *Magyar Életrajzi Lexikon.* 3. kötet. Főszerk. KENYERES Ágnes. Budapest, 1981. 446.
- MILLEI 1998 MILLEI Ilona: A Pécsi Kerékpár Egyesület Zászlója. *Pécsi Szemle* 1. (1998):7–8. 92–97.
- MURÁNYI – PALOCSAI – WAKLER 2002 MURÁNYI Ottó – PALOCSAI Jenő – WAKLER Lajos: *100 éves a magyar autósport.* Budapest, 2002.
- NÉMETH 2009 NÉMETH András: Az emberi test mint a kommunikáció médiuma. A testhasználat és a performativitás pedagógiai történeti antropológiai vázlata. In: *Hagyomány és újítás a táncművészetben, a táncpedagógiában és a tánc kutatásban.* Szerk. BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor et al. Budapest, 2009. 106–116. (Táncművészet és tudomány I.)
- PORZSOLT 1886 PORZSOLT Kálmán: *A testgyakorlati oktatás rendszere. A testgyakorlati oktatásra vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteményével.* Budapest, 1886.
- POWELL 1981 POWELL, Braden Roberta: *Women and Sport in Victorian America.* (Diss.) Salt Lake City, 1981.
- RAHAIM 2007 RAHAIM, Catherine: *Not in God's Image. A Comparativ Study of Women's Body Image in Pagan, Jewish, and Buddhist Religion.* Boca Raton, 2007.
- SHOERTER 1982 SHOERTER, Edward: *A History of Women's Bodies. A Social History of Women's Encounter with Health, Ill-health and Medicine.* New York, 1982.
- SZABÓ 2007 SZABÓ Attila: Kőbánya Aeroport – Budapest. *Budapest* 30. (2007):8. 10–11.
- SZÍVÓS 1998 SZÍVÓS Andrea: A lányok testi nevelése az 1880-as években. *Egészségnevelés* 39. (1998):3. 148–149.
- TÉRRET – ZANCARINI-FOURNEL 2006 THERRET, Thierry – ZANCARINI-FOURNEL, Michelle (dir.): Le genre de sport. *Clio* (2006):23. (<https://journals.openedition.org/cli/1836>) [2020.05.12.]
- UMMINGER 1992 UMMINGER, Walter: *A sport krónikája.* Budapest, 1992.
- ZEIDLER 2006 ZEIDLER Miklós: A modern sport a nemzet szolgálatában a 19. századi Magyarországon. *Századvég* 39. (2006):4. 71–104.
- ZSINKÓ 2006 ZSINKÓ Rita: *Magyar nők szabadidős elfoglaltságai a századfordulón, különös tekintettel a női kerékpározásra.* Szakdolgozat. Pécs, 2006.

Gymnastic Girls, Women in Sports in Hungary at the turn of the 19th and the 20th centuries

By Katalin Kéri

(Summary)

The study is a summary of sports and women's history, which focuses on Hungarian women's sports and girls' physical education at the turn of the 19th and the 20th centuries. The basis of the research was the examination of the articles and images of the contemporary Hungarian press related to the topic. One of the main results of the research was a more accurate exploration of how female emancipation was associated with the democratization of sporting activities (especially skating, cycling, and female gymnastics). The author also analyses what opinions have been expressed about women who exercise. The history of women's forms of physical activity reveals important connections not only in the history of sports, but also in the history of education, fashion and technology, among others.